

ЎТМИШГА НАЗАР

3 ЖИЛД, 1 СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

ТОМ 3, НОМЕР 1

LOOK TO THE PAST

VOLUME 3, ISSUE 1

TOSHKENT-2020

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Мургазасва Раҳбар Хамидовна
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий Университети

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна
тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон Жаҳон Тиллари Университети

"Ўтмишга назар" журнали тахририй маслаҳат кенгаши
редакционный совет журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial Board of the Look to the past

Кебадзе Мадонна

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Бурдиашвили Майя

*Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет (Грузия)*

Кожакеева Ляззат Темировна

*тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети,
Қозоғистон Республикаси*

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

*тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Бобожонова Дилором Бобожонова

*тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
Жаҳон Тиллари Университети*

Зияева Доно Хамидовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Аширов Адҳам Азимбаевич

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Агзамова Гулчехра Азизовна

*тарих фанлари доктори, профессор,
ЎЗР ФА Тарих институти*

Халикова Раҳбар Эргашевна

*тарих фанлари доктори, профессор, Тошкент
давлат техника университети*

Ишанходжаева Замира Райимовна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий Университети*

Кобзева Ольга Петровна

*тарих фанлари доктори, профессор в.б.,
Ўзбекистон Миллий университети*

Одилов Аброр Анварович

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий университети*

Ерметов Аваз Абдуллаевич

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Саипова Камола Давляталиевна

*тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети*

Джоробекова Айнура Эшимбековна

*тарих фанлари номзоди, профессор, Тошқи
ишлар вазирлиги қошидаги Дипломатия
академияси, Қозоғистон Республикаси*

Ульжаева Шохистахон Мамажоновна

*тарих фанлари доктори, Тошкент Кимё -
Технология Институтида*

Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

1.Муртазаева Раҳбар, Адиллов Аббор, Саипова Камола ЎРТА ОСИЁДА ТОЛЕРАНТЛИК ТАМОЙИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ (ҚАДИМГИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР МИСОЛИДА).....	4
2.Эргашева Юлдуз ЎЗБЕКИСТОНДА "МАДАНИЙ ИНҚИЛОБ" СИЁСАТИ ВА УНИ АМАЛГА ОШИРИШ УСУЛЛАРИ.....	22
3.Абдуллаев Диёржон АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ХАЙРИЯ ВА ҲОМИЙЛИК ФАОЛИЯТИ.....	30
4.Bakhtiyorzoda Oydinhon ZAMONAVIY BOSQICHDA O'ZBEKISTON OLTIN QAZIB OLISH SANOATINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI.....	37
5.Комилов Ойбек ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА СУҒОРИШ ИШЛАРИНИНГ ПАХТАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАНЛИГИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ (XX АСРНИНГ 50-70-ЙИЛЛАРИ МИСОЛИДА).....	42
6.Маткаримов Хамиджон ХОРАЗМ ВОҲАСИДА ҚАДИМГИ ДАВРГА ОИД АРХЕОЛОГИК ТАДҚИҚОТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ.....	49
7.Махмудов Бехзод ҚАРЛУҚ-ҚОРАҲОНЛАР ДАВЛАТИНИ ЮЗАГА КЕЛИШИНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОМИЛЛАРИ.....	59
8.Рузматова Шаходат Қўқон хонлиги ҳудудидаги шаҳарлар ва аҳолининг ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАШУВИ.....	66
9.Ҳамаев Нодирбек ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИГА ҚАРШИ ҚУРОЛЛИ ҲАРАКАТ ("YENI TÜRKİSTAN" ВА "YAŞ TÜRKİSTAN" МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА).....	72
10.Тажимирзаев Элёрбек ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ҚИШЛОҚ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАДАНИЙ-МАИШИЙ ТУРМУШ ТАРЗИ МАСАЛАЛАРИ (1960-1980 ЙИЛЛАР).....	79
11.Эгамбердиева Нигора АМУДАРЁНИНГ ҚУЙИ ОҚИМИДА СУНЪИЙ СУҒОРИШ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ (МИЛ.АВВ.VIII- МИЛОДИЙ IV АСРЛАР).....	85
12.Абдулхай Гулчехра ТУРКИСТОН АССР: ҚАНДАЙ ДАВЛАТ БЎЛИШИ КЕРАК ЭДИ?.....	96

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Эгамбердиева Нигора Азадовна

Тарих фанлари номзоди, доцент, Тошкент Давлат
Педагогика университети докторанти (nigora.egamberdieva70@mail.ru)

АМУДАРЁНИНГ ҚҲЙИ ОҚИМИДА СУНЪИЙ СУҒОРИШ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ (МИЛ.АВВ.VIII- МИЛОДИЙ IV АСРЛАР)

For citation: Egamberdieva Nigora Azadovna. HISTORY OF THE ORIGIN OF THE ARTIFICIAL IRRIGATION SYSTEM IN THE LOW OF THE AMUDARYA AND ITS FEATURES (VIII CENTURY BC - IV CENTURY CE). Look to the past. 2020, vol. 1, issue 3, pp. 85-95

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-1-11>

АННОТАЦИЯ

Амударёнинг қуйи оқимида дарёнинг тошган сувларини бошқариш орқали сунъий суғориш тизими шакллантирилган. Дастлабки каналлар кенг ва саъз бўлган. Сувларни бошқариш учун сақалардан фойдаланганлар. Худудда сақани дастлаб тозабоғёбликлар қуришган. Оқчадарё дельтасидан чиқарилган каналлар кўп тармоқланган бўлса, Сариқамиш дельтаси атрофларида асосан, магистрал каналлар чиқарилган.

Дастлабки каналлар амиробод маданияти оид бўлган. Архаик, антик даврларда ривожланган. Мил.авв. I аср - милодий IV асрлар давомида каналлар максимал даражада кўп тармоқланган.

Калит сўзлар. Оқчадарё, Сариқамиш, Оролбўйи, Довдон, Узбой, цивилизация, Амударё, сақа, сунъий суғориш.

Эгамбердиева Нигора Азадовна

кандидат исторических наук, докторант
Ташкентского государственного педагогического университета
nigora.egamberdieva70@mail.ru

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СИСТЕМЫ ИСКУССТВЕННОГО ОРОШЕНИЯ В НИЗОВЬЯХ АМУДАРЬИ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ (VIII ВЕК ДО.Н.Э.- IV ВЕК Н.Э.)

АННОТАЦИЯ

В низовьях Амударьи искусственная орошения создавался наосновеуправлении паводковых вод реки. Первые каналы были широкими и неглубокими. Для управления паводковых вод использовали саку. Сака была изобретена тазабагыбинцами. Каналы выведенные из Окчадаринской дельты были сильно разветвлены, а из дельты Сарикамыша были выведены магистральные каналы.

Первые каналы относятся к Амирабадской культуре. В архаическом и в античном периоде они развиваются. I веке до н.э. и IV веке н.э. каналы максимально разветвляются.

Ключевые слова. Акчадарья, Сарикамиш, Приаралье, Давдан, Узбой, цивилизация, Амударья, сака, искусственное орошение.

Egamberdieva Nigora Azadovna

Assistant professor, Candidate of the subject of history
at Tashkent State Pedagogical University
nigora.egamberdieva70@mail.ru

HISTORY OF THE ORIGIN OF THE ARTIFICIAL IRRIGATION SYSTEM IN THE LOW OF THE AMUDARYA AND ITS FEATURES (VIII CENTURY BC - IV CENTURY CE)**ABSTRACT**

In the lower reaches of the Amu Darya, artificial irrigation was created on the basis of flood water management of the river. The first channels were wide and shallow. Saka was used for flood water management. Saka was invented by tazabagyabince. The channels which derived from the Akchadarya Delta were strongly branched, and the main channels were derived from the Sarikamysh Delta.

The first channels belong to the Amirabad culture. They developed in the archaic and ancient period. The first century BC.ad and IV century ad channels were branched as much as possible.

Index Terms: Akchadarya, Sarikamis, the Aralsea, Dawdon, Uzboi, civilization, the Amu Darya, the Saka, an artificial irrigation.

1. Долзарблиги:

Кадимий цивилизациялар дарёларнинг бўйларида шаклланган. Дарёларнинг ўзига хос жиҳатлари цивилизацияларнинг ўзига хос ривожланишини таъминлаган. Ўрта Осиёнинг қадимий цивилизацияси Амударё ва унинг ҳавзалари атрофида шаклланган. Инсоният қадимий даврлардан то бугунги кунгача Амударёнинг тез оқарлиги, тошқинлари ва лойқалигини инобатга олган ҳолда сунъий суғориш тизимини шакллантирганлар. Шу асосда худуднинг иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзи ҳам белгилаган.

Амударё Ҳиндикушнинг шимолий қисмидан деярли 4000 метр баландликдан бошланиб, пастга ҳаракат қилгани учун жуда тез оқади. Сув кўпайганда тезлиги сабабли тошқинлар бўлиб туради. Амударё баланддан пастга тушиш жараёнида турли жинсларга бойиб боради, қуйи оқимиға кўплаб лойқа ва қумларни олиб боради. Бу лойқалар дельтада ётқизилиб, қуйи Амударё худуди тупроғининг унумдорлигини оширади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Тадқиқотчилар Нил ва Амударё сувларининг лойқалиги ва минералларга бойлигини солиштирганларда Амударё сувлари Нил сувларига нисбатан бойроқ бўлиб чиққан [18, С.24].

Суғорма деҳқончилик инсонлар сонининг ўсиб бориши билан хўжалик эҳтиёжларини қондириш учун тобора ривожланиб борган. Деҳқонлар дарё тошқини пайтидаги сувларни яқин атрофдаги қулай ерларга бурганлар ва бу ерларни ўзлаштириш жараёнида сунъий суғориш сирларини билиб олганлар.

Сунъий суғориш тизимининг ихтироси деҳқончилик маданиятининг ривожланишида муҳим аҳамият касб этган. Сунъий суғориш тизилмаси дастлаб тоғ дарёларининг аллювиал лойқаларидан ҳосил бўлган унумдор водийларда, текисликда оқадиган катта дарёларнинг ўзанлари ва ирмоқлари бўйларида лиман ва каир услубида олиб борилган. Лиман (кўлмак) услубида тоғ сойлари этакларидаги кўлга ўхшаб ётадиган жойларнинг чўкма лойқасига экин экилган. Қайр деҳқончилигида дарё, унинг ирмоқлари ва сунъий каналларнинг этакларига, тупроқ ости суви баланд бўлган жойларга экин экилган. Бундай ерларда полиз экинларидан яхши ҳосил олинган [18, С.67].

Амударёнинг қуйи оқими Туямўйин танглигидан бошланади [10]. Қуйи оқимда дарёнинг Оқчадарё, Сариқамишбўйи ва Оролбўйи дельталари таркиб топган [9, С.74]. Амударё қуйи оқимига сувнинг бориш жараёни тез-тез ўзгариб турганлиги сабабли унинг дельталарининг ҳудуди гоҳ кенгайиб, гоҳ қисқариб, сув тошқинлари ва танқислиги бўлиб туради. Сув тошқини вақтларида Амударёнинг ўзанлари 3 км дан то 5 км гача кенгайди. Унинг қирғоқлари ётиқ бўлганлиги учун тошқин вақтида сув 0,6-1,6 м баландга кўтарилади [2, С.105]. Шунинг учун ҳар икки қирғоқнинг ёқасида баланд дамбалар қурилади.

Амударёнинг қуйи оқимидаги сувларни бошқариб, деҳқончилик қилиш ўз навбатида қадимги Хоразмнинг ўзига хос сиёсий ва иқтисодий ҳаёт тарзини белгилаган. Деҳқончилик маданиятининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим тутган. Қадимги Хоразм цивилизациясининг ўзига хос тараққиётини таъминлаган [15].

3. Тадқиқот натижалари:

Қадимги Хоразмда қазилган дастлабки каналлар табиий шароитга мослаб, яъни тошқинлардан сув оладиган дарё тубининг паст-баландлигига мослаб қурганлар. Қадимги деҳқонлар сувни керакли жойгача етказиш учун дарё бўйидаги пастқам ерларнинг четларини тузатиб, дарёдан сув чиқарганлар. Натижада саёз ва кенг каналлар ҳосил бўлган. Бунда жой микрорельефининг барча шароитларига аҳамият беришган. Агар канал кенг бўлмаса, унга барча тошқин сувлари сиғмай қолиши мумкин бўлган, шунингдек, сувнинг тезда исишига ва унинг кўп миқдорда буғланишига ёрдам берган. Тадқиқотлар жараёнида шу нарса ҳам аниқланганки, истеъмолдан ортиқча сув пастликларга оқизиб ҳам юборилган [18, С.94-95].

Мил. авв. VIII - VII асрларда қадимги Хоразм воҳасида Амударёнинг ўнг ва сўл қирғоқларида иккита хўжалик минтақаси шаклланади. Улардан биринчиси Оқчадарё ҳавзасидаги Жонбосқалъа, Қаватқалъа, Жингилжи, Кўкча тоғи ва жануби томондаги Туямўйин ҳудудларида илк деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган аҳоли вакиллари бўлса, иккинчиси Сариқамишбўйи сўл соҳили ва Узбўй ҳудудларида ўтроқ чорвадорлар хўжалиги ҳисобланади.

Амударёнинг қуйи оқимида дастлаб Оқчадарё дельтаси шаклланган. У ҳозирги Тўрткул шаҳри яқинидан бошланган. Унинг шимолга томон йўналган кўп сонли

тармоқларидан ҳосил бўлган учбурчаксимон ҳавзаси ғарб томондан Амударё, Султон Увайс тоғи, шарқдан Қизилқум барханлари билан чегараланган. Оқчадарё дельтаси шимолий ва жанубий ҳавзаларга ажратилади.

Оқчадарё дельтасининг шимолий ҳавзасида мил.авв. II минг йилликнинг биринчи ярмидан бошлаб сув миқдори камайган. Буни тадқиқотчилар шу даврга оид манзилгоҳларнинг кам топилганлиги билан асослайдилар. Жанубий Оқчадарё ҳавзасида эса сув кўп миқдорда бўлган. Шунинг учун бу ҳудудларда кўплаб кўллар ва ботқоқликлар ҳосил бўлган. Мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярми - I минг йиллик бошларида Оқчадарёнинг жанубий ўзани ирмоқлари атрофларида аҳоли зич яшаган [8, С.94-52] Амударё ўз йўналишини қайтадан шарқ томонга ўзгартириши туфайли Оқчадарё ўзани мил.авв I минг йилликдан бошлаб Оқчадарёда сув оқими кескин камайиб, антик даврга келганда қуриб қолади [16,С.91-92].

Жанубий Оқчадарё ўзани ҳавзаларида сунъий сугориш тизими кенг ривожланган. Бу ўзандан Амиробод, Калтаминор, Сувёрган, Жонбосқалъа, Қирққиз, Яккапарсон, қадимги Гавхорэ, Ташхирмон каби йирик каналлар, кўплаб ўрта ва кичик ариқлар чиқазилиб, деҳқончилик қилишган. Архаик даврда Калтаминор, Жонбосқалъа, Яккапарсон, қадимги Гавхорэ, Ташхирмон кушонлар даврида Қирққиз, Яккапарсон каналлари қурилган. Архаик даврда бунёд этилган бу каналларнинг фаолияти ўрта асрларгача давом этган.

Амударёнинг ўнг соҳилида жанубий Оқчадарё ҳавзаларида бронза даврида қаир деҳқончилиги вужудга келган [1, С.103-133]. Деҳқончиликнинг бу тури сунъий сугоришга асосланмаган бўлиб, мавсумий тошқинлар, қуриб бораётган ўзанлар ва кўллар бўйида намлик етарли бўлган жойлардагина амалга оширилган [18, С.67]. Уларнинг далалари ўзанлар бўйлаб жойлашган. Тадқиқотчи Б.В.Андреанов уни қуйидаги система орқали изоҳлайди: дарё-эски ўзан- ариқ-дала [1,С.108]. Бундай тизимлар Бозорқалъа ва Кўкча-3 ёдгорликлари атрофларида кенг тадқиқ қилинган. Уларнинг ёнидан тозабоғёбликларнинг кўплаб сопол буюмлари синиқлари топилган. Қаир деҳқонлиги билан шуғулланган тозабоғёбликлар каналларнинг бош қисмига қурилма қуриб, ариқлардаги сувларни бошқарганлар. Каналнинг бош қисмидаги қурилманинг кенглиги 8 ва 13 метр, баландлиги 30-50 см бўлган 2 та тупроқ уюми ҳолда топилган.

Каналнинг бош қисмидаги қурилма "сақа" деб аталади. Тадқиқотчилар фикрича, қуйи Амударё ҳавзаларида сақани дастлаб тозабоғёбликлар қуришган [1, С.108]. Уларнинг бу ихтиросидан аҳоли бугунги кунгача кенг фойдаланиб келади. Сақа дарёнинг секин оқадиган жойларига тупроқ билан биргаликда тош тўплаш ёки ўт-ўланлар ёрдамида боғлам ташлаш билан қурилган оддий тўғонлар ҳисобланади. Сақа орқали канал ва ариқларга юбориладиган сув бошқарилган. Сақаларни қуришда ишлатиладиган ўзига хос боғламлар қуйидаги услубда тайёрланган: қамиш ва лўх ўрами ичига хашак ва тош солиниб, цилиндр шаклида ўралган. Ўрамнинг тўрт жойидан лўх ва қамиш қўшилган ҳолда эшилган ип билан боғланган. Боғлам учун юлғун ҳам ишлатилган. Тайёр бўлган боғламнинг диаметри икки киши қулочи атрофида бўлиб, узунлиги 4-6 метргача бўлган. Оғирлиги 50 кг.дан-500кг.гача ва ундан ҳам оғирроқ бўлган. Бугунги кунда сақани қуришда ишлатиладиган боғламлар Ўзбекистон вилоятларда турлича номланади. Зарафшон воҳасида навала ёки новала, Хоразмда новарди ёки варди, Фарғона воҳасида улук, Сирдарё ва Тошкентда қорабура, Сурхон воҳасида нўғала деб аталади [17, С. 225].

Илк темир даврида (мил. авв. IX-VIII асрларда) қадимги Хоразм худудида Амиробод маданияти кенг тарқалган. Бу маданиятга оид илк манзилгоҳлар Амиробод канали бўйларидан топилган[16, С.94-95]. Амиробод канали Оқчадарёнинг эски ўзанини қайта тиклаш орқали каналга айлантирилган ва ундан ариқлар чиқарилган. Бундай ариқлар Қават 2 (мил.авв. IX-VII асрлар), Бозорқалъанинг шимолий қисмидан топилган[18].

Амирободликларнинг ярим ертўла ва чайлалардан иборат қишлоқлари каналлар бўйларида қурилган[1, С.113]. Уларнинг каналлари эски ўзан ёки кичик ирмоқлардан чиқарилганлиги сабабли, бир жойда муқум яшамаганлар. Сақани сув олиб кетиши ёки ариқларнинг лойқа билан тўлиши билан бошқа жойга кўчиб, янги тармоқ қуришган. Чунки канал ва ариқлар бир неча марта тозалангач, қирғоқлари баланд бўлиб кетган ва уни яна қайта тозалашдан кўра янги ариқ қазиш кам меҳнат талаб қилган. Шунинг учун эски ариқ ёнидан янги ариқлар қазишган[1, С.113].

Тадқиқотчилар фикрича, амирободликлар табиий сув ирмоқларини далаларга йўналтириш жараёнида каналлар узайган, кенгайган ва тармоқланган. С.П.Толстовнинг ёзишича, мил.авв. VIII аср охиридан бошлаб кенглиги 40 м га етадиган йирик сунъий каналлар бунёд этила бошланган[13, С. 360; 12, С.183].

Қадимги Хоразмда деҳқончилик маданиятининг ривожланишида архаик давр, яъни мил.авв. VI-IV асрлар алоҳида ўринга эга. Бу даврда қуйи Амударёнинг хар иккала қирғоғида деҳқончилик қилиниб, сунъий суғориш тизимини янада ривожлантирганлар. Ахамонийлар империяси даврида турли давлатлар билан алоқанинг янада ривожланиши деҳқончилик маданиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Бу даврда, картометрик ҳисобга кўра, Амударёнинг ўнг қирғоғидаги магистраль каналлар 150 кмгача етган[1, С.136]. Архаик давр каналлари ҳали саёз ва кенглиги билан (40 м.гача бўлган) олдинги даврдаги каналларга ўхшаган, лекин олдинги даврдагига нисбатан узунлиги ва тармоқланганлиги билан фарқ қилган.

Жанубий Оқчадарёдан чиқарилган Калтаминор канали мил.авв. VI-V асрларда қурилган. У Қўйқирилган қалъанинг 10 км. жанубидан ўтган. Унда милодий IV асрларгача Қўйқирилган қалъа атрофларида, Одамли қалъа атрофларида эса милодий VIII асрларгача сув бўлганлиги аниқланган[1, С.118]. Калтаминор канали кангюй даврида (мил.авв. IV-II аср.) қайтадан қурилган. Канал 2000 гектар худудни эгаллаган. Канал ўткир бурчак остида чиқарилиб, дарахт шохларига ўхшаган ҳолда тармоқланиб кетган[1, С.125]. Уларнинг атрофидан далалар, полизлар, боғлар ва узумзорларнинг қолдиқлари топилган. Б.В.Андрианов тадқиқотлар жараёнида 15 км. узунликдаги канални қазиш учун 30 кун давомида 5 минг ишчи куч керак бўлган деб кўрсатган[1, С.121]. Тозалаш учун эса, ҳар йили 30 кунда 2000 ишчи кучи зарур бўлган деб ҳисоблаб, бундай суғориш тизимини қуриш ва тозалаш ишларини фақат марказлашган давлат тизимигина эплай олган деб хулоса берган олим.

Бозорқалъа, Қўшпарсон, Қизил қалъа, Думанқалъа атрофларидан ҳам архаик канал излари топилган[17, С.99; 1, С.125]. Бозорқалъа ёдгорлигининг ғарбий томонидан топилган архаик даврга оид каналнинг узунлиги 8-9 км.ни, кенглиги эса 40 метрни ташкил қилган[1, С.116]. Бу канал эски дарё ўзани бўйлаб қурилган ва фақат бир томонлама тармоқланган. Ариқлар ёнида 88x90x92x112 метр ҳажмдаги дала излари ҳам топилган[1, С.116]. Бу ердан архаик, қанғ ва кушонлар даврига оид сопол синиқлари топилган. Бу эса бу худуднинг узоқ вақт инсонлар томонидан

ўзлаштирилганлигидан дарак беради.

Архаик давр охирларига келиб, жанубий Оқчадарё ўзанида сувнинг камая бошлагани сабабли деҳқонлар каналларни ўзанининг ўзидан чиқара бошлаганлар [1, С.118]. Б.И.Вайнберг сақаларни дарёнинг ўзига қурилган даврини мил.авв. IV-II асрлар бўлиши деб кўрсатади. [6,С.26]. Кушонлар даврида жанубий Оқчадарёда сув камайиб, барча каналларнинг сақаси дарёнинг ўзига қурилган [1,С.137].

Мил.авв. IV асрдан бошлаб, каналлар чуқурлашиб, қирғоқлар кенглиги торая бошлаган. Бу даврда қирғоқлар кенглиги 20 метрга кирайтирилган бўлса, мил.авв. I аср-милодий IV асрларга келиб 10-11 метрни ташкил қилган. Бу даврда сунъий каналлар анча кенг худудни, яъни 250-300 км.ни эгаллаган [17,С.136]. Бу даврда тўғонларни қуриш услуби янада мукаммаллашган. Мустаҳкам қурилган тўғонлар ёрдамида сув чиқарилган каналлардан узоқ вақт фойдаланиш имкони берган. Бу эса ўз навбатида экин далаларнинг ҳам кенгайишига олиб келган. Тадқиқотлар жараёнида аниқланишича, шу даврдан бошлаб деҳқонлар ҳосил унумдорлигини ошириш учун далаларга ўғит берганлар. Ўғит сифатида канал ва ариқларнинг рошидаги (канал, ариқларнинг қирғоқларини хоразмликлар "рош" деб атайди-Н.Э.) тупроқларини, яъни каналларни тозалашда чиқарилган минералларга бой тупроқларни ишлатишган [1,С.137].

Ирригация тизимининг ривожланиши деҳқончилик қилинадиган худудларнинг кенгайиши олиб келди. Мил.авв. IV асрдан Амударё ҳавзасида кенг ўзлаштирилди. Тадқиқотчилар фикрича, Амударё қуйи оқимида ирригация тармоқлари худуди ҳозиргига нисбатан тўрт баробар катта бўлган [7,С.30-31]. Тадқиқотчилар фикрича, қадимги Хоразмда ирригаторлар мактаби яратилган, чунки каналлар чуқур билим ва малака асосида мукаммал тарзда бунёд этилган. Бундай каналлар узоқ вақт хизмат қилган. Архаик даврда яратилган каналларнинг аксариати ўрта асрларгача, антик даврда қурилган каналлар эса, ҳозирги давргача хизмат қилмоқда.

Каналларни қуришда жой рельефи, сув сарфи, назорати математика, гидротехника, картография, астрономия ва календарь соҳалари бўйича юқори билим ва кўникмани талаб қилган. Б.В.Андреанов фикри бўйича суғориш масалалари билан ибодатхоналарда қоҳинлар шуғулланганлар [1,С.137;20,С.251].

Мил.авв. I асрдан то милодий IV асргача бўлган давр мобайнида, яъни кушонлар даврида каналлар максимал даражада кўп тармоқланган. Буни тадқиқотчилар Калтаминор, Қирққиз каналлари мисолида ўрганишган. Бу даврда далалар ҳажм жиҳатдан катталашган. Деҳқончилик маҳсулотлари сони янада кўпайган. Қўйқурилган қалъа ёдгорлигидан тариқ, буғдой, шафтоли данаги, узум ва жийда данаклари топилган [20,С.51-71]. Каналлардаги назоратни ушлаб туриш учун каналларнинг юқори ва қуйи қисмида мустаҳкам қалъалар қурилган.

Қирққиз канали Калтаминор каналига паралел равишда қурилган бўлиб, у ҳозирги давргача фаолият юритади. Умумий узунлиги 90 км ташкил қилиб, уни сақлаш ва тозалаш учун йилига 6-7 минг одам зарур бўлган [1,С.133]. Қирққиз каналининг қуйи оқимида Гулдурсун қалъа жойлашган. Бу канал атрофидан кушонлар даврига оид кўплаб ёдгорликлар топилган: Катта Қирққиз, Қумбосган қалъа, Қўрғошинқалъа, Кичик Қирққиз, Беркутқалъа, Уйқалъа, Отсиз қалъа. Қўрғошинқалъа баланд тепалик устига қурилган бўлиб, унинг этагида боғ ва узумзор далалари топилган. Қалъа яқинида 90x80 метр майдонга сопол синиқлари билан тўшалган жой бўлган. Тадқиқотчилар фикрича бу бозор бўлиши мумкин [1,С.132]. Кичик Қирққиз канали қанг даврида қурилган бўлиб, канал бўйлаб кўплаб қанг, кушон ва африийлар даврига оид сопол буюмлар қолдиқлари топилган

[1,С.132]. Уйқалъа ёдгорлигининг ёнидаги кўл ёқасидан кушонлар даврига оид хумдон топилган [1,С.130].

Якка парсон канали Қирққиз каналининг тармоғи бўлиб, Гулдурсин қалъа атрофидан бошланиб, қуйи оқими Султануиздаг тоғ тизмаларигача борган. Қуйи оқимида Аёлқалъа 1 ёдгорлиги тепалик устига тўғритўртбурчак шаклида бунёд этилган [1,С.133; 14,С.103,170]. Аязқалъа 3 ёдгорлиги мустаҳкам қўрғон бўлиб узумзор ўртасида қурилган. Яккапарсон канали худуди бўйлаб ҳам архаик, қанғ, кушон ва африғийлар даврига оид қишлоқларнинг излари топилган.

Оқчадарё ўзанининг энг чекка шарқий қисмидан Жонбосқалъа канали қурилган[17,С.41]. Бу воҳадаги аҳолини ва суғориладиган ерларни ҳимоя қилиш ва чегара қалъаси сифатида Жонбосқалъа қалъаси қурилган. Бозорқалъа, Жонбосқалъа ва Қўйқирилганқалъа Амударёнинг ўнг қирғоғидаги қадимги деҳқончилик воҳасининг мустаҳкамланган йирик марказий шаҳарлари бўлган [17,С.85]. Тадқиқотчилар Қўйқирилган қалъа атрофларидан қишлоқларнинг изларини топишган. Қишлоқлар ҳар бир қалъа атрофларида бўлган, чунки қишлоқ аҳолиси бир томондан қалъани озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминласа, иккинчи томондан янги каналлар қуриш, тозалаш, кенгайтириш, бир маромида ушлаб туриш ишларида фаол иштирок этганлар. Шу билан бирга душман ҳужуми пайтида қалъа уларга ҳимоя учун бошпана бўлган.

Қадимги Гавхорё канали Оқчадарёнинг ғарбий қисмидан чиқарилган бўлиб, турли даврларга оид магистрал каналлар системасидан иборат. У бир томонлама тармоқланган. Қадимги Гавхорё каналининг Жилдиққалъагача бўлган худуди қадимги даврга оид бўлиб, кейинги давоми эса ўрта асрларга оид ҳисобланади. Қизқалъа, Тупроққалъа, Бурлиқалъа атрофидан кушон, африғийлар даврига оид бир неча хумдонлар топилган. Уларнинг узунлиги 10 дан 50 метргача, баландлиги 1,5-2 м ташкил қилган [1,С.135]. Бу ерда йирик ҳажмдаги хумлар ҳам ишлаб чиқарилган.

Жингилжи воҳасида кушонлар даврида катта ўзгаришлар юз берган. Ариқлар янада кенг худудларга тармоқланиб кетган. Архаик даврда суғориладиган худуд 60-100 гектар бўлса, кушонлар даврида 200-250 гектарни ташкил қилган. Кушонлар даврида деҳқончиликнинг асосий қисмини узумзор ва боғлар ташкил қилган [1,С.130].

Амударёнинг чап қирғоғидаги Сарикамиш дельтаси палеолит даврининг охириларида келганда таркиб топган. Сарикамиш дельтаси жануб ва ғарб томондан Қорақум саҳроси билан туташган. Бу қумлар жанубда Қопетдоғгача, ғарбда Каспий денгизигача бориб етади [17,С.39]. Амударё чап қирғоғининг деҳқончилик воҳаси шимолда устюрт чинки билан, ғарбда Сарикамиш билан, жанубда қорақум билан чегараланган.

Сарикамиш дельтаси худудидан ибтидоий даврларга оид маданий қатлам излари топилмаган. Амударёнинг чап қирғоғи Сарикамиш ботиғига нисбатан 40 м баланликда жойлашган. [1,С.146]. Худуднинг умумий майдони 1 млн. гектарни ташкил қилади. Худудда Амударёнинг Қанхадарё, Тунидарё, Довдон, Дарёлиқ (Кўхнадарё) каби кўхна ирмоқлари мавжуд [1,С.146; 12,С.147-174]. Уларнинг орасидан энг йирик ирмоғи Довдон ва Дарёлиқ ҳисобланади. Довдон ҳозирги Хонқа ва Янги Урганч оралиғида, Дарёлиқ эса, Янги Урганчдан 15-18 км шимолроқда Амударёдан ажралиб чиққан. Улар бир бирига нисбатан 20-30 км масофада параллел равишда ғарбга томон ҳаракатланган. Довдон ўзанининг ўрта ва жанубий оқими дельталари сертармоқ ҳисобланади. Шимолий тармоғи эса,

Сариқамишга бориб қуяди. Сариқамиш ботиғи Таримкой ва Бутентов оралиғида жойлашган.

Дарёлик ирмоғи ҳам Ташауз шаҳрининг шимолий қисмидан ўтиб, Кўҳна Урганч томон йўналиб, Устюрт бурнидан Ширванқала ва Девкескен (Вазир) ёдгорликлар орқали Бутентаунинг шимолий этакларидан бориб, Сариқамишга қуяди [1, С.146]. Сариқамиш кўлида сувнинг тўлиши натижасида Узбой ирмоғига сув қуйилган. Шу сабаб Узбой ва Сариқамиш кўлининг сув билан таъминланиши Довдон ва Дарёликдаги сув миқдориға боғлиқ бўлган. Уларнинг сув миқдори эса, Амударё суви билан боғланган.

Хоразм тарихини ўрганишдаги энг муҳим масалалардан бири бу Амударё сувларининг Каспий денгизига қуйилиши, яъни Узбой муаммосидир. Бу масала тадқиқотчилар томонидан энг кўп таҳлил қилинган масалалардан биридир.

Мил.авв. IV-III минг йилликларда Амударё сувлари Каспий денгизигача етиб борган. Мил.авв. II минг йиллик бошларидан келиб, у ерда сув оқими бўлмаган [8, С.52; 5, С.22]. Шу сабабдан ҳам бронза даврига оид манзилгоҳлар бу ҳудудларда кам топилган [12, С.23]. Мил. авв. I минг йиллик бошларида Сариқамишбўйи дельтаси сув билан таъминлана бошлайди. Мил. авв. VII аср бошларидан Сариқамишбўйи дельтасида сув кўп бўлган. Бу ҳолат милодий IV-V асрларгача давом этган [5, С.37]. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, шу даврларда Узбойдан Каспий денгизига кемалар қатнаган [11, XI, VII. 3].

Узбой ҳудудида мил.авв. VIII-VI асрларда сувнинг кўпайиши янги қабилаларнинг келиб жойлашишларига замин яратди. Бу ерда ўтроқ ва ярим кўчманчи чорвадорлар келиб жойлашиши натижасида Қуйисой маданияти шаклланган [5, С.20-23]. Улар қолдирган моддий ашёлар Амирободликларникидан фарқ қилган. Тадқиқотчилар фикрича, бу маданиятга қуйи Сирдарё сақлари-чорвадорлари асос солган. Қуйисойликлар чайла, ертўлаларда яшаб, асосан чорвачилик, каир деҳқончилиги ва металл ишлов бериш билан шуғулланишган. Қуйисой маданиятига оид Қуйисой-2, Яссиқир қишлоқлари, Сакарчага, Тумек-Кичижик мазор-қўрғонлари, Тармқоя қишлоғи ва қабристонидан топиб ўрганилган [4].

Узбойга сувнинг доимий қуйиши мил.авв. биринчи минг йилликнинг бошларидан тўхтаган, чунки шу даврдан Сариқамиш кўлида сув сатҳи пасайган. Бир томондан Амударё сувлари кўпроқ Орол дельтасига қуйила бошлаган бўлса, иккинчи томондан мил.авв. I минг йилликнинг иккинчи ярмидан бу ҳудудларда сунъий суғориш тизимаси ривожланиб, Сариқамишга борадиган сув ҳажми қисқарган. [1, С.147].

Довдон каналининг ўнг қирғоғидан Кўҳна Уаз ва чап қирғоғидан Чермонёб канали системаси чиқарилган. Кўҳна Уаз канали мил.авв. IV асрнинг биринчи ярмида Жанубий ва Шимолий Даудан дарёлари оралиғида бунёд этилган [6, С.27]. Унинг каналлари тўғрибурчак остида тармоқланган бўлиб, унда майда ариқ сони ниҳоятда кам. Кўҳна Уазда дарё томонлари дамбалар билан ҳимояланган. Тадқиқотлар жараёнида дарё сувининг тошиб кетган излари топилган. Бу дамбалар дарё сувидан аҳолини ҳимоя қилиш учун қурилган [1, С.157].

Чермонёб канали Довдон каналининг эски ўзанини қайта тиклаш жараёнида мил.авв. IV-III асрларда қурилган. У Довдон канали ювиб кетган дараси бўйлаб қурилган. Милодий II-III асрларигача каналда сув бўлган. Чермонёб канали 150 км узунликка эга бўлиб, тармоқланиб кетган. Унинг воҳаси 3 минг гектар ҳудудни эгаллаган. [1, С.161]. Чермонёб канали ҳавзасида Кўзалиқир, Кангақала, Қандумқалъа, Кўҳनावос Говурқалъа, Қалъалиқир 2, Шохсанам, Қўнарлиқалъа,

Змухшир (Замахшар), Говуркала каби қалъалар қурилган [17, С.86]. Чермонёб ва унинг ирмоқлари бўйлаб қўлаб турар жой излари қўрғонлар, антик давр керамикаси хумдонларининг излари топилган. Шохсанам қалъаси атрофидаги каналнинг тупроқ кесмаси морфологик тахлили асосида деҳқончиликнинг барча босқичлари аниқланган [1, С.162]. Унга кўра бу ерда дастлаб илк лиман ёки каир услубида деҳқончилик қилинган. Бу ерда ҳаёт кушонлар давригача давом этган, кейин қуриб қолган. Кўзалиқирдан 10 км ғарбда узунлиги 10 км бўлган кенг канал топилган. [1, С.155]. Унинг шарқ томонидан бир неча каналларнинг излари топилган. Улар Дауданга нисбатан паралел равишда тарқалган [1, С.162].

Амударёнинг ирмоқлари ўз йўналишларини тез-тез ўзгартириб турганлиги сабабли антик даврнинг бошларига келиб, яъни мил.авв. IV асрдан Довдон каналининг суви борган сари камая борган. У фақат Чирмонёп каналини сув билан таъминлаган. Шунинг учун бу даврда фақат Қалъалиқир, Кўзалиқир воҳалари ривожланган. Лекин сувнинг камайиши сунъий суғориш тизимини янада такомиллаштишига олиб келган [17, С.80]. Кичик каналлар бирлаштирилиб, йирик магистрал каналларга айлантирилган. Уларнинг сақаси дарё билан бевосита боғланган. [1, С.158]. Бу айниқса Чермонёб канали бўйларида кузатилган. Бу даврдаги каналлар кенглиги ва саёзлиги туфайли тошқинлар давридагина сув билан тўлган.

Чап қирғоқ Амударё худудида Устюрт қирларида муҳим стратегик жиҳатдан жуда қулай жойда Девкескан қалъаси қурилган. Қалъа Довдон канали орқали сув билан таъминланган. Бу қалъа қудуқ суви билан таъминланган. Қудуқ ҳозирги вақтгача қалъа ичида сақланиб қолган [17, С.85]. Довдоннинг тошқин сувларининг яқинлиги қудуқда ҳар доим сув бўлишини таъминлаган.

Мил.авв. I минг йилликнинг охирларида Сарикамиш дельтасининг жанубий Довдон ва Кангадарё ирмоғи қуриган [5, С.60]. Довдоннинг ўнг қирғоғидаги Раит, Қандумқалъа, Оқтепа ва бошқа қалъалар мил. авв. III-IV асрларда ҳаробага айланган [17, С.118].

4. Хулосалар:

Амударёнинг чап қирғоғидаги сунъий суғориш тизилмаси ўнг қирғоқдаги тизимдан фарқ қиладиган томонлари бўлган. [1, С.158]. Қуйисойгир атрофларида эски ўзанлар магистрал каналларга айлантирилган бўлса, Кўзалиқир атрофлари киска, лекин кенг сунъий каналлар барпо қилинган. Чап қирғоқда иккита ирмоқни бирлаштирган йирик каналлар қурилган бўлса, ўнг қирғоқда шодасимон каналлар системаси бунёд этилган. Бу Калтаминор канали атрофларидан топилган.

Амударёнинг қуйи ҳавзаларида ўзанлар ва улардан чиқарилган канал ва ариқларнинг атрофларида микровоҳалар ташкил топган. Микровоҳалар ўзига хос маълум бир бошқарув тизими бўлиб, бу ерда бош шаҳар, яъни йирик қалъа, қўрғон ва бир неча қишлоқлар бўлган. Археологик тадқиқот ишлари натижасида бундай ўзан, ирмоқ, канал ва ариқ атрофларида қалъа изларининг топилган.

Қадимги шаҳарларнинг шаклланиши ва ривожланиши сунъий суғориш тизими билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Баъзи ҳолларда шаҳарлар каналларнинг бош ва қуйи қисмини ҳимоя қилиш мақсадида қурилган бўлса, баъзида аҳоли ўзи яшаб турган жойларга каналларни олиб келишган. Бу асосан аҳоли сонининг ўсиши ёки Амударёнинг ўз оқимини ўзгартириши сабабли каналларда сувнинг камайиши сабаб бўлган.

Каналларга сув келиши билан аҳоли деҳқончилик билан шуғулланиб, ўзларини озиқ-овқат маҳсулотлари таъминлаганлар. Деҳқончилик воҳалари иқтисодий жиҳатдан ривожланиб, ўзига хос бошқарув тизимига айланган. Шу асосида худудда

давлат тизими шаклланган.

Қадимги Хоразмликлар кучли оқим ва лойқага бой Амударёнинг сувини бошқариб, деҳқончилик маданиятини юксалтирганлар. Дарё ўзанлари бўйлаб сунъий каналлар барпо қилиб, ирригация тизимини мукаммалаштирганлар. Сувни бошқариш учун каналлар атрофида мустаҳкам қалъалар барпо қилиб, табиий шароитга мос ҳолда ўзига хос цивилизацияни шакллантирдилар. Қадимги даврда шаклланган сунъий суғориш услубларининг аксариятидан деҳқонлар бугунги кунга унумли фойдаланиб келмоқдалар.

Иқтибослар/Сноски/References

- [1] Andrianov B.V. Древние оросительные системы Приаралья. -М.: 1969.
- [2] Andrianov B.V. Земледелие наших предков. -М.:1978. .
- [3] Bolelov S.V. К вопросу о формировании ранней земледельческой культуры в Низовьях Амударьи. // Scriptaantiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Альманах. Том 5. - М.: 2016.
- [4] Vaynberg V.I. Памятники куюсайской культуры. // Кочевники на гарницах Хорезма. - М.: 1979.
- [5] Vaynberg V.I. Этногеография Турана в древности VII в. до н.э. - VIII в. н.э. / - М.: 1999.
- [6] Vaynberg V.I. Экология Приаралья в древности и средневековье. ЭО. № 1. 1997.
- [7] Вода в Центральной Азии. Прошлое, настоящее и будущее. ЮНЕСКО, 2018.
- [8] Itina M.A. Новые стоянки Тазабагыбской культуры (работы 1956 гг.) // МХЭ. Вып.1. М.: 1959.
- [9] Kes A.S. Антропогенное воздействие на формирование рельефа аллювиально-дельтовых равнин Амударьи. //Культура и искусства древнего Хорезма. М.: 1981.
- [10] Piliрko V.N. О своеобразии исторического развития и археологического изучения земель по среднему течению реки Амударьи. на конференции в Музее Востока. -М.:2015.
- [11] Strabon. География / Пер. с др.-греч. Г. А. Стратановского под ред. О. О. Крюгера, общ. ред. С. Л. Утченко. 2-е изд., репр. М.: 1994.
- [12] Tolstov S.P., Кес А.С. Низовья Аму-Дарьи, Сарыкамыш, Узбой - история формирования и заселения. -М.: 1960.
- [13] Tolstov S.P. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. -Т.: 1964.
- [14] Tolstov S.P. Древний Хорезм. -М.: 1948.
- [15] Tolstov S.P., Kes A.S. История первобытных поселений на протоках древних дельт Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи // Сборник статей для XVIII международного географического конгресса.М.Л.: 1956.
- [16] Tolstov S.P. По древним дельтам Окса и Яксарта. -М.: 962.
- [17] Kabulov E., Vakiev A. Ирригация тизими қишлоқ хўжалиги ривожининг муҳим омили./ Материалы международной научно-практической конференции посвященной Году развития туризма и народных ремесел, также Программы десятилетия действий "Вода для устойчивого развития 2018-2028 гг", "Инновационные технологии и перспективы развития естественных и общественно-гуманитарных наук в условиях глобализации", 5-8 июля 2018 года в Таджикском Педагогическом институте в городе Пенджикент. 1 часть. Паёми Донишкада/

Вестник Института, 2018, № 3.

[18] Gulyatov Ya.G. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). - Т.: 1959.

[19] Yagodin V.N. Поселение Амирабадской Кават 2. МХЭ, выпб. 1963.

[20] Кой-Крылган-кала - памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. - IV в. н.э.// Тр. ХАЭЭ. V. -М.: 1967.

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№1 (2020)

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амир Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000